T Ü R K O L O G İ Y A

№ 1 **2019**

MÖHSÜN NAĞISOYLU (Azərbaycan)[*]

İMADƏDDİN NƏSİMİ: AZƏRBAYCAN KLASSİK POEZİYASININ VƏ ƏDƏBİ DİLİ TARİXİNİN PARLAQ SİMASI

Nəsimi irsinin Azərbaycanda öyrənilməsi və görüləsi işlər

Xülasə

Seyid İmadəddin Nəsimi klassik Azərbaycan poeziyasına bir sıra yeniliklər gətirən böyük söz ustadı, mütəfəkkir şairdir. Məlum olduğu kimi, Nəsimi ilk növbədə ana dilində fəlsəfi qəzəlin banisi kimi tanınır. Türk əruzunun formalaşmasında da Nəsiminin böyük xidmətləri olmuşdur. Ana dilindəki şeirləri ilə məktəb yaradan Nəsimi eyni zamanda bu dildə həm nəzmlə, həm də nəsrlə əsər yazmış ilk qüdrətli sənətkardır. Nəsiminin ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan ədəbi dilini zənginləşdirməsi, ona yeni nəfəs gətirməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan klassik ədəbi dili məhz Nəsiminin simasında daha da təkmilləşərək özünün zirvə nöqtəsinə yüksəlir. Azərbaycanda Nəsimi irsinin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2019-cu ilin Azərbaycanda "Nəsimi ili" elan olunması humanitar elm sahələrini təmsil edən elm adamlarını böyük şairin ədəbi irsinin araşdırılması istiqamətində bir sıra işlərin görülməsinə səfərbər edir. Bu baxımdan şairin əsərlərinin yeni elmi-tənqidi mətninin hazırlanması, ədəbi irsinin akademik nəşri, Nəsimi dilinin mükəmməl izahlı lüğətinin tərtib edilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Nəsimi, ana dili, "Nəsimi ili", ədəbi irs, elmi-tənqidi mətn.*

Azərbaycan dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə bir çox görkəmli şəxsiyyətlər, böyük söz ustaları, nadir düha sahibləri bəxş etmişdir: Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli... Azərbaycan klassik ədəbiyyatının nəhəng simalarından, böyük şəxsiyyətlərindən olan bu şairlərin hər biri yaratdıqları əsərlərinin yüksək bəşəri dəyərlərinə, bənzərsiz poetik özəlliklərinə və işıqlı fikirlərinə görə bütün dövrlərin zamandaşları olan, sağlıqlarında özlərinə heykəl ucaldan əbədiyaşar sənətkarlardır. Azərbaycan ədəbiyyatının bu parlaq simaları sırasında Seyid İmadəddin Nəsiminin özəl yeri və məqamı, xüsusi çəkisi və sanbalı vardır. Bu, bir danılmaz həqiqətdir ki, Nəsimi dedikdə ilk növbədə öz əqidəsi və amalından dönməyən, bu yolda canından keçməyə hazır olan yenilməz bir söz

[*] Azərbaycan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü. E-mail: dr_mohsun@yahoo.com

ustası yada düşür, dar ağacından asıldıqda belə başını dik tutan, məğrurcasına dayanan şəhid şair göz önünə gəlir.

Seyid İmadəddin Nəsimi Azərbaycan klassik poeziyasını həm məzmun və ideya, həm də yeni janrlarla zənginləşdirən, ona yeni nəfəs gətirən novator bir şair kimi tanınır. Mütəfəkkir şairin ədəbiyyat tariximizə gətirdiyi yeniliklər sırasında birinci olaraq qüdrətli sənətkarın anadilli poeziyamızda fəlsəfi qəzəlin, xüsusilə də hürufiliyin təbliğinə həsr olunmuş şeirlərin kamil nümunələrinin yaradıcısı olduğunu qeyd etmək olar. Məlum olduğu kimi, Nəsimiyə qədər anadilli ədəbiyyatımızın İzzəddin Həsənoğlu və Qazı Bürhanəddin kimi tanınmış nümayəndələri də fəlsəfi məzmunlu qəzəllər yazmışlar. Lakin bu şeirlər istər insana böyük dəyər verən yüksək humanist fikirlərinə, istər poetik keyfiyyətlərinə, istərsə də dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə Nəsiminin fəlsəfi qəzəlləri səviyyəsinə çatacaq dərəcədə deyil.

Nəsiminin Azərbaycan ədəbiyyatı, bütövlükdə türk dünyası ədəbiyyatına gətirdiyi daha bir yeniliyi türk əruzunu formalaşdırması, onu daha da təkmilləşdirməsidir. Qeyd edək ki, Nəsimi yaradıcılığında əsas yer tutan qəzəl janrına dair nümunələr əruz vəzninin müxtəlif bəhrlərində (rəməl, həzəc, rəcəz, müzare, xəfif, mütəqarib və s.) yazılmışdır. Nəsiminin anadilli şeirləri şəkil və janr baxımından da rəngarəngliyi ilə seçilir ki, bu cəhətdən də böyük şair sələflərindən fərqlənir. Belə ki, mütəfəkkir şair anadilli Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi şəklində, eləcə də mürəbbe, müstəzad və təcribənd janrlarında ilk dəfə qələmini sınayan söz ustasıdır. İzzəddin Həsənoğlu və Qazı Bürhanəddin yaradıcılığında sözügedən janrlara təsadüf edilmir ki, bu cəhət də Nəsimiyə Azərbaycan ədəbiyyatında yenilikçi, novator bir şair statusunu qazandırmış olur. Bundan əlavə məlum faktlara söykənərək demək olar ki, Nəsimi poetik əsərlərini Azərbaycan türkcəsi ilə yanaşı, fars və ərəb dillərində də yazan ilk Azərbaycan şairidir. Türkiyə araşdırıcıları tərəfindən əlyazmaları aşkara çıxarılan, lakin indiyədək nəşr edilməyən və Nəsimiyə aid edilən "Müqəddimətül-həqayiq" adlı türkcə nəsr əsərini də nəzərə alsaq (Nəsimi, 2014: 128-142), böyük şairimiz eyni zamanda həm nəzmlə, həm də nəsrlə ana dilində əsər yazmış ilk Azərbaycan müəllifi sayıla bilər.

İmadəddin Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatında daha bir "ilk"ə imza atmış şairdir. Belə ki, İmadəddin Nəsimi anadilli lirik şeirləri ilə Yaxın və Orta Şərqdə ədəbi məktəb yaradan ilk Azərbaycan şairidir. Amalı və əqidəsi yolunda şəhidlik zirvəsinə yüksəldikdən az sonra Azərbaycan şairləri ilə yanaşı, indiki Türkiyə, İran, Türkmənistan, Özbəkistan, Krım torpaqlarında yaşayıb-yaratmış bir sıra söz ustaları Nəsimi yaradıcılığının güclü təsiri altında olmuş, şeirlərinə nəzirələr və təxmislər yazmışlar. Onların sırasında XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Nemətullah Kişvəri, Həbibi və Məhəmməd Füzulinin, XV yüzillikdə yaşayıb yaratmış Osmanlı şairlərindən Əhməd Paşa və Nicatinin, yenə həmin yüzilliyin çağatay söz ustalarından Lütfi, Səkkaki və Əlişir Nəvainin adlarını çəkmək olar. Maraqlıdır ki, Cahanşah Həqiqi (Qaraqoyunlu), Şah İsmayıl Xətai (Səfəvi) və Sultan Süleyman Qanuni (Osmanlı Türkiyəsi) kimi hökmdar şairlər də əsərlərində Nəsiminin adını ehtiramla yad etmiş və qəzəllərinə nəzirələr yazmışlar (Azərbaycan, 2009: 245-246).

Nəsimi ana dilində qələmə aldığı lirik şeirləri ilə ədəbiyyat tariximizə əbədi möhrünü vuran, Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət qazanan, ədəbi məktəb yaradan mütəfəkkir şair olmaqla yanaşı, eyni zamanda milli varlığımız olan ədəbi dilimizin zənginləşməsi və təkmilləşməsində misilsiz xidmətlər göstərmiş qüdrətli söz ustadı kimi də tanınır. Nəsiminin yüksək poetik keyfiyyətləri ilə seçilən cilalanmış şeir dili XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən mükəmməl nümunəsidir. Şairin bənzərsiz şeir dili Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini incə məna çalarlı bir sıra yeni söz və ifadələrlə daha da zənginləşdirdi, ədəbi dilimizi öz tarixi inkişafının ən mükəmməl mərhələsinə, zirvə nöqtəsinə yüksəltdi. Azərbaycan ədəbi dilinin parlaq təzahürü olan Nəsiminin şeir dili zəngin semantik çalarlı, dərin məna tutumlu poetik bir dildir. Akademik Tofiq Hacıyevin yazdığı kimi, Nəsimi "həm ana dilinin bütün leksik-semantik imkanlarını üzə çıxardı, xalq dilinin idrak potensialını aşkar etdi, həm də ərəb və fars dillərindən zərurət həddində məhz ehtiyacı olan qədər, ifrata varmadan material mənimsədi, bununla da Azərbaycan ədəbi dilinin fəlsəfi, elmi ifadəsi səviyyəsini təmin etdi. Nəsimi ədəbi dilin qrammatik quruluşca da müəyyən dərəcə cilalanmasına nail oldu" (Hacıyev, 2016: 199). Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi dili tarixində XIV yüzillik istər rəngarəng dil və üslub xüsusiyyətləri, istərsə də bütövlükdə mükəmməlliyi və kamilliyi baxımından xüsusi bir mərhələni təşkil edir və onun ən yüksək zirvəsində, ən uca məqamında Nəsimi dayanır. Cəsarətlə demək olar ki, orta əsrlər Azərbaycan türkcəsinin şirinliyi və məlahətliliyi, oynaqlığı və axıcılığı, əzəməti və coşqunluğu ilk dəfə məhz Nəsiminin anadilli şeirlərinin timsalında tam dolğunluğu və mükəmməlliyi ilə yazılı ədəbi dil səviyyəsində parlaq şəkildə özünü göstərir.

Nəsiminin anadilli şeirləri, xüsusilə də qəzəlləri ilk növbədə milli sözlərin bolluğu, hər bir misra və beytin özünəməxsus oynaqlığı və melodikliyi, ahəngdarlığı və ritmikliyi – bir sözlə, musiqililiyi ilə seçilir, oxucuya, dinləyiciyə yüksək estetik zövq verir, onun könlünü, ruhunu oxşayır. Bu da təsadüfi deyil. Məsələ burasındadır ki, Nəsimi hürufilik məzmunu daşıyan qəzəllərinin bir qismini bilavasitə səma məclislərində dərvişlər tərəfindən oxunmaq məqsədilə qələmə almışdır. Məhz bu səbəbdən də üsyankar şairin qəzəlləri müəyyən mənada dərvişlərə xas olan özəl bir melodiya və oynaq musiqi havaları üzərində köklənmişdir. Bütövlükdə götürdükdə, Nəsiminin qəzəlləri həm dilinin sadəliyi və axıcılığı, həm də saflığı və təmizliyi ilə seçilir ki, bu da şairin xalq ruhuna, canlı ümumxalq danışıq dilinə söykənməsi, bu tükənməz qaynaqdan uğurla bəhrələnməsi ilə bağlıdır. Şairin aşağıdakı məşhur misralarında bunu əyani şəkildə görmək olar:

Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə,
Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?
Al ilə ala gözlərin aldadı aldı könlümü,
Alini gör nə al edər, kimsə irişməz alinə.
Qiymətini dodağının dəgmə xəsisə sorma kim,
Mən bilirəm ki, can ilə susamışam zülalinə.
Gözlərinə əsir olan halımı oldur anlayan,
Kim ki bu halə düşmədi, qoy vara kəndü halinə.

Şairin bu qəzəlinin ilk dörd misrasında *fikir* və *xəyal* sözləri istisna olmaqla bütün leksik vahidlər milli sözlərimizdir, türkmənşəli leksemlərdir. Birinci beytdə böyük şairin qafiyə yerində işlətdiyi *xəyalinə* və *xəyali nə* cinas qafiyələri poetikliyi ilə seçilir və oxucuya yüksək estetik zövq verir. İkinci beyt isə ilk növbədə səslərin xüsusi bir ahəngi, özəlliklə də "a" və "l" səslərinin yaratdığı assonans və alliterasiya ilə diqqəti çəkir və yüksək poetikliyi, bənzərsiz obrazlılığı ilə yadda qalır. Dahi şairin bu beytdə*"al"* sözünü böyük məharət və yüksək ustalıqla həm *"hiylə"* (birinci misrada), həm də *"qırmızı"* (ikinci misrada) mənasında işlətməsini də ayrıca olaraq qeyd etmək lazımdır.

Nümunədə işlənmiş *"könül düşmək", "könül almaq", "can ilə susamaq", "gözə əsir olmaq", "hala düşmək", "kəndü halına varmaq"* kimi deyim və ifadələr isə Nəsiminin canlı xalq danışıq dilinə yetərincə bələdliyindən və bu tükənməz xəzinədən uğurla bəhrələnməsindən xəbər verir.

Nəsiminin aşağıdakı misraları da dilinin sadəliyi və saflığı, eləcə də oynaqlığı və ahəngdarlığı ilə diqqəti çəkir:

Yüzüni məndən nihan etmək dilərsən, etməgil,
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil.

Bu beyt də ilk növbədə axıcılığı, yüksək ritmi və musiqi ahəngdarlığı ilə seçilir. Nəsimi burada *"etmək"* sözünü həm təsdiqdə, həm də inkarda, özü də əmr şəklində işlətməklə beytdə yüksək ekspressivlik yaradır, oxucuya böyük estetik zövq duyğuları aşılayır.

Nəsiminin şeir dilinin başlıca qaynağı sadəliyi və yüksək obrazlılığı ilə seçilən ümumxalq danışıq dilidir. 600 ildən də çox bir müddət öncə yazılan bu şeirlərdə xalq ifadə və sözlərinin işlənməsi bugünkü oxucunu heyran etməyə bilmir.

İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan bədii-fəlsəfi fikir və ədəbi dil tarixində tutduğu bu cür yüksək məqama görədir ki, böyük şair və mütəfəkkirin ədəbi irsi Azərbaycanda ən çox araşdırılan və nəşr edilən klassik sənətkarlar sırasında ilkin yerlərdən birini tutur. Tanınmış mətnşünas Salman Mümtaz 1926-cı ildə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Nəsiminin anadilli şeirlərini toplayaraq ərəb qrafikası ilə nəşrə hazırlamışdır (Mümtaz, 1926). 1962-ci ildə isə görkəmli ədəbiyyatşünas Mirzağa Quluzadə böyük şairin "Seçilmiş əsərləri"ni nəşr etdirmişdir (Nəsimi, 1962). Bununla belə, Nəsimi irsinin tədqiqi və nəşri sahəsində dönüş mərhələsi bilavasitə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz ulu öndərin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1973-cü ildə Nəsiminin 600 illik yubileyi nüfuzlu beynəlxalq təşkilat olan YUNESKO-nun tədbirlər siyahısına daxil edilmiş və həmin il geniş şəkildə qeyd olunmuşdur. Bu möhtəşəm yubiley tədbirləri çərçivəsində 1973-cü ildə tanınmış mətnşünas-dilçi alim Cahangir Qəhrəmanov tərəfindən hazırlanmış Nəsiminin anadilli əsərlərinin elmi-tənqidi mətni ərəb qrafikası ilə nəşr edildi (Qəhrəmanov, 1973). Azərbaycanda İmadəddin Nəsimi irsinin araşdırılması sahəsində mühüm elmi nailiyyətlərdən sayılan bu dəyərli elmi-tənqidi mətnin hazırlanmasında mütəfəkkir şairin anadilli əsərlərinin 5 əlyazmasından və

iki əski nəşrindən istifadə olunmuşdur (Qəhrəmanov, 1973: 77-80). Qeyd edək ki, Nəsimi əsərlərinin sözügedən elmi-tənqidi mətni həm şairin ədəbi irsinin tədqiqi istiqamətində gələcək araşdırmalar üçün geniş yol açdı, başlıca qaynaq rolunu oynadı, həm də sənətkarın əsərlərinin müasir elmi nəşrləri işini asanlaşdırdı. Çünki görkəmli rus şərqşünası Yevgeni Bertelsin qeyd etdiyi kimi, hər hansı bir şairin əsərlərinin elmi-tənqidi mətni olmadan onun həyatı və dünyagörüşü, eləcə də yaradıcılığı haqqında dəqiq və düzgün fikir söyləmək çətindir. Onu da qeyd edək ki, professor Cahangir Qəhrəmanov bu sanballı işə girişməzdən öncə, 1970-ci ildə Nəsiminin dili mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və həmin il "Nəsimi "Divanı"nın leksikası" adlı dəyərli kitabını nəşr etdirmişdir (Qəhrəmanov, 1970). Adı çəkilən sanballı kitab Azərbaycanda Nəsimi irsinin bu istiqamətdə araşdırılması sahəsində ilkin araşdırmalardan biri kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Yeri gəlmişkən onu da əlavə edək ki, C.Qəhrəmanovun bu kitabı bir sıra məşhur türkoloqların (məsələn, Əmir Nəcibin) tədqiqatlarında başlıca qaynaqlardan biri kimi yer alır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında və zənginləşməsində misilsiz xidmətləri olmuşdur. Məhz bu mühüm və əhəmiyyətli amili nəzərə alaraq 1973-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutuna Nəsiminin adı verilmişdir.

Ulu öndərin layiqli varisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin dövlət siyasətində də mədəniyyət və ədəbiyyata, eləcə də dövlət atributlarından olan Azərbaycan dilinə böyük diqqət və qayğı göstərilir. Məhz bu qayğının nəticəsidir ki, ölkə Prezidentinin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamına əsasən Nəsiminin ikicildlik "Seçilmiş əsərləri" kütləvi tirajla nəşr olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı ilə 2017-ci ilin may ayında Parisdə YUNESKO-nun baş qərargahında İmadəddin Nəsiminin vəfatının 600 illiyi qeyd olunmuşdur.

2018-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycanda ilk dəfə olaraq "Nəsimi: şeir, incəsənət və mənəviyyat" festivalı keçirilmiş və bu möhtəşəm tədbir çərçivəsində Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun binasında mütəfəkkir şairin büstü ucaldılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 15 noyabr 2018-ci ildə "Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin anadan olmasının 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında" Sərəncam imzalamışdır. Böyük söz ustasına dövlət qayğısının və dərin ehtiramın daha bir bariz nümunəsi olan Sərəncamda deyilir: "Nəsimi dünya poeziyasının ən kamil nümunələri sırasında diqqətəlayiq yer tutan əsərlərində daim insanın əzəmətini, insani məhəbbəti və şəxsiyyətin azadlığını tərənnüm etmişdir. Anadilli şeirin humanist ideyalarla, yeni məzmun, deyim tərzi və bədii lövhələrlə daha da zənginləşməsində unudulmaz şairin misilsiz xidmətləri vardır. Nəsiminin mənbəyini xalq ruhundan almış parlaq üslubu orta əsrlər Azərbaycan dilinin məna imkanlarını bütün dolğunluğu və rəngarəngliyi ilə əks etdirir. Sənətkarın yaradıcılığı bir sıra xalqların bədii-ictimai fikrinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir." Azərbaycan Respublikasının Prezi-

denti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında 2019-cu ilin "Nəsimi ili" elan edilməsi haqqında" 11 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı da mütəfəkkir şairin Azərbaycanın ədəbi-mədəni fikir tarixində tutduğu yüksək məqama dövlət səviyyəsində böyük dəyər verildiyini açıq-aşkar şəkildə sübut edir. Bu Sərəncam eyni zamanda böyük söz ustasının bədii təfəkkürünün məhsulu olan bütün əsərlərinin müasir ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik, şərqşünaslıq və fəlsəfə elmlərinin nailiyyətləri işığında hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənilməsi, bədii irsinin daha geniş miqyasda təbliği üçün geniş imkanlar açır.

İmadəddin Nəsimi irsinə dövlət səviyyəsində göstərilən bu cür yüksək diqqət və qayğı Azərbaycan alimləri qarşısında böyük şairin həyat və yaradıcılığının tədqiqi istiqamətində bir sıra vacib işlərin həyata keçirilməsini, bu sahədə mövcud olan boşluqların aradan qaldırılmasını təxirəsalınmaz bir vəzifə olaraq qoyur. Nəsimi irsinin tədqiqi və nəşri ilə bağlı görüləsi işlər sırasında ilk növbədə böyük şairin anadilli əsərlərinin latın qrafikası ilə yeni elmi-tənqidi mətninin və onun əsasında akademik nəşrinin həyata keçirilməsini qeyd etmək lazımdır. Düzdür, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, professor Cahangir Qəhrəmanov bu işi 1973-cü ildə əldə olan əlyazmalar əsasında yüksək səviyyədə həyata keçirmişdir. Lakin ötən illər ərzində Nəsimi əsərlərinin dünyanın müxtəlif ölkə kitabxanalarında saxlanılan yeni və daha mötəbər əlyazma nüsxələri aşkara çıxarılmışdır. Bundan əlavə həmin tənqidi mətn 46 il öncə ərəb qrafikası ilə hazırlanmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq düşünürük ki, C.Qəhrəmanovun hazırladığı tənqidi mətni də işə cəlb etməklə Nəsimi əsərlərinin yeni elmi-tənqidi mətninin hazırlanması məqsədəuyğun olardı. Məsələ burasındadır ki, Nəsimi əsərlərinin mövcud Bakı nəşrlərində bir sıra şeirlərin fərqli variantlarına rast gəlmək mümkündür.

Məsələn, şairin "Neylərəm" rədifli məşhur qəzəlinin son beytinə diqqət yetirmək kifayətdir. Belə ki, şairin əsərlərinin müxtəlif nəşrlərində sözügedən beytin fərqli variantlarına rast gəlirik. C.Qəhrəmanovun tərtib etdiyi Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnində həmin beyt bu şəkildədir:

Dilbər aydır, ey Nəsimi, səbr qıl, etmə fəğan,
Şimdi əfğan etməsəm, danla fəğanı neylərəm?
(Qəhrəmanov, 1973: I, 549)

Sözügedən tənqidi mətndə birinci misradakı *səbr qıl* sözünün bir əlyazmada *sabir ol* variantının da olması göstərilməklə yanaşı, digər bir əlyazmada ikinci misranın tamam fərqli biçimdə yer alması da diqqətə çatdırılır:

Bən bu gün səbr eyləsəm, daxi fəğanı neylərəm?
(Qəhrəmanov, 1973: I, 549)

Türkiyəli nəsimişünas alim Hüseyn Ayanın tərtib etdiyi Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətnində həmin beyt bu şəkildədir:

Ey Nəsimi, neyiçün eylərsən əfğanü fiğan,
Mən bu gün səbr eyləsəm, tanla fiğanı neylərəm?
(Ayan, 2014: 541)

2004-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş Nəsiminin "Seçilmiş əsərləri"ndə isə yuxarıda verilmiş bu beytin birinci misrasındakı *"səbr qıl"* sözü *"sabir ol"* şəklindədir (Nəsimi, 2004: 142), ikinci misra isə Hüseyn Ayanın tərtib etdiyi mətndəki kimidir, sadəcə olaraq burada *tanla* (sabah) sözünün *danla* fonetik variantı işlənmişdir (Ayan, 2014: 541).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nəsiminin bu məşhur qəzəlinin ilk misrası ilkin qaynaqlarda bu şəkildədir:

Dilbəra, mən səndən ayrı təndə canı neylərəm?
(Mümtaz, 1926)

Bununla belə, şairin əsərlərinin adı çəkilən sonuncu mötəbər Bakı nəşrində yuxarıdakı misradakı *təndə* sözü *ömrü* şəklindədir. Fikrimizcə, misranın yuxarıda təqdim olunan variantı məntiqi baxımdan daha uğurludur.

Qeyd edək ki, bu cür misalların sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Şairin əsərlərinin yeni elmi-tənqidi mətni isə, fikrimizcə, bu cür çoxvariantlılığa son qoya bilər.

Bundan əlavə Nəsiminin "Seçilmiş əsərləri"nin 2004-cü ildə hazırlanmış kütləvi nəşrində olan bəzi şeirlərə, ümumiyyətlə, şairin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnində rast gəlmirik. Aşağıdakı mətləli qəzəl bu qəbildəndir:

Afərin olsun nigarın zülfü ilə qaşinə,
Gər macal bulsam həbibin çevriləydim başinə?
(Nəsimi, 2004: 51)

Bu qəzəlin Nəsimiyə aidliyi bir neçə cəhətdən şübhə doğurur. Birincisi, dil faktlarından çıxış edərək deyə bilərik ki, beytdəki *çevrilmək* sözünə, eləcə də onunla qoşa işlənmiş*"başinə çevrilmək"* ifadəsinə "Nəsimi "Divanı"nın leksikası" kitabında, eləcə də türk dillərinin tarixinə dair məşhur qaynaqlarda rast gəlmirik. Bundan əlavə qəzəlin aşağıdakı beytində işlənmiş *"gilləmək"* (atmaq, tullamaq; diyirlətmək) sözünə istər Nəsimi leksikonunda, istərsə də digər Azərbaycan və türk yazılı abidələrində təsadüf edilmir:

Şol rəqibi görə idim çah içində bir kərə,
Gilliyəydim başına[*] şol səd həzaran daş yenə?
(Nəsimi, 2004: 51)

[*] Daxili qafiyənin tələbinə görə əslində *başinə* olmalıdır.

İkincisi, qəzəl aşağıdakı beytlə bitir və burada *başinə* sözü yenə də birinci beytdə olduğu kimi, qafiyə yerində işlənir:

Dedilər miskin Nəsimi, doğruya zaval yoxdur,
Müddəilər qalib oldu, hazır olgil başinə?
(Nəsimi, 2004: 51).

Aydındır ki, Nəsimi kimi ustad bir şairin eyni qafiyəni qəzəlin iki müxtəlif beytində işlətməsi inandırıcı görünmür:

Üçüncüsü isə, 7 beytlik bu qəzəlin əksər beytlərində lirik qəhrəman rəqibinə açıq-aşkar bir şəkildə tükürpədici qarğış yağdırır: onu quyu içində görməyi, sonra isə ölərək qarğa-quzğuna yem olmasını arzulayır:

Ey rəqib, bir yerdə olgil ki, bulunmaz aşü su,
Qarğavü quzğun yığılsın leşinə, hey leşinə.

Bu motiv də bütövlükdə götürdükdə Nəsimi qəzəllərinin ümumi ruhuna uyğun gəlmir və qəzəlin böyük şairin qələminin məhsulu olması məsələsinə müəyyən mənada şübhə gətirir.

Qeyd edək ki, Nəsimiyə aid edilmiş bu qəzəl professor Qəzənfər Paşayevin tərtib etdiyi şairin İraq divanında yoxdur (Nəsimi, 2018). Qəzələ görkəmli Türkiyə nəsimişünası Hüseyn Ayanın tərtib etdiyi Nəsimi divanının mükəmməl tənqidi mətnində də rast gəlmirik. Yuxarıdakı qəzəli C.Qəhrəmanov Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin 3-cü cildinə daxil edərək həmin şeirin müəllifin əsərlərinin yalnız İstanbulun Bayəzid kitabxanasında saxlanılan bir əlyazma kitabında yer aldığını diqqətə çatdırır ki, (Qəhrəmanov, 1973, III, 128) bu da təbii ki, mötəbər qaynaq sayıla bilməz. Hüseyn Ayan Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətni üçün istifadə etdiyi qaynaqlar sırasına sözügedən Bayəzid əlyazmasını daxil etməmişdir ki, bu da səbəbsiz deyil. Aydındır ki, həmin əlyazma mötəbər olsaydı, Hüseyn Ayan onu da istifadə etdiyi əlyazmalar sırasına qoşardı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Hüseyn Ayanın Nəsimi haqqındakı dəyərli araşdırmasının və tərtib etdiyi divanın mətninin Azərbaycanda nəşrə hazırlanması böyük şairin yubileyinə dəyərli bir hədiyyə olardı.

Mütəxəssislərin yekdil fikrincə, ümumiyyətlə, hər hansı bir klassik sənətkarın əsərlərinin tarix etibarilə qədim olan əski əlyazmaları daha mötəbər və nüfuzlu mənbə sayılır. Sonrakı dövrlərə aid əlyazmalarda isə katib müdaxilələri üzündən, adətən, çoxlu sayda təhriflərə yol verilir. Məhz bu mühüm və əhəmiyyətli amili nəzərə alaraq, Nəsimi əsərlərinin yeni nəşrlərində qədim əlyazma mətnlərinə üstünlük verilməsi olduqca vacib və əhəmiyyətli bir məsələdir.

Nəsimi əsərlərinin nəşrlərində şairin dilində işlənən bəzi sözlərin müasirləşdirilməsi halları da nəzərə çarpır. Buna nümunə olaraq Nəsiminin aşağıdakı qəzəlinin ilk beytinə diqqət yetirək:

Səndən iraq, ey sənəm, şamü səhər yanaram,
Vəslini arzularam daxi betər yanaram
(Nəsimi, 2004, 127).

Beytlə bağlı ilk növbədə onu demək lazımdır ki, qəzəlin əlyazmadakı yazı variantını əsas götürərək birinci misradakı *iraq* sözünün sonundakı "ğəyn" hərfinə əsasən bu leksik vahidi *irağ* şəklində transkripsiya etmək məqsədəuyğundur. Qeyd edək ki, professor Qəzənfər Paşayev Nəsiminin İraq divanında bu sözü doğru olaraq elə *irağ* şəklində vermişdir (Nəsimi, 2018: 178). Nəsimi divanının Bakıda Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan qədim əlyazmasında da bu sözün yazılışı onun məhz *irağ* şəklində oxunuşunu tələb edir. Maraqlıdır ki, görkəmli ədəbiyyatşünas akademik Həmid Araslının tərtib etdiyi Nəsimi divanında həmin qəzəlin üçüncü beytində haqqında danışdığımız söz elə *irağ* şəklindədir:

Məndən irağ olduğun bağrımı qan eylədi,
Oldu gözümdən rəvan xuni-cigər yanaram
(Nəsimi, 2004, 127).

Nəsiminin "Seçilmiş əsərləri"nin 1985-ci il və 2005-ci il nəşrlərində isə qəzəlin istər mətlə beytində, istərsə də, üçüncü beytində bu söz *iraq* şəklindədir (Nəsimi, 1985: 111; Nəsimi, 2005: 91).

İndi isə Nəsiminin "Səndən irağ, ey sənəm..." qəzəlinin yuxarıda verdiyimiz mətlə beyti ilə bağlı daha bir mühüm məqama öz münasibətimizi bildirmək istəyirik. Qeyd edək ki, klassik mətnlərin transkripsiyası (əslində transfonelireasiyası) zamanı dil faktları ilə yanaşı, ədəbiyyat məsələlərinə, xüsusilə də poetika, vəzn və qafiyə ilə bağlı incə məqamlara da – bir sözlə, şeirin bədii imkanları və özəlliklərinə də xüsusi diqqət yetirmək olduqca mühüm və vacib məsələlər sırasındadır. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda, fikrimizcə, yuxarıda verilən qəzəlin mətlə beytindəki *yanaram* və *arzularam* sözlərinin *yanərəm* və *arzulərəm* şəklində oxunuşu daha məqsədəuyğundur:

Səndən irağ, ey sənəm, şamü səhər yanərəm,
Vəslini arzulərəm, daxi betər yanərəm.

Fikrimizi əsaslandırmağa çalışaq. Birincisi, beytdə rədif kimi işlənən *yanərəm* sözünün, eləcə də ikinci misradakı *arzulərəm* lekseminin orijinalda (əlyazmada) yazılışı onların məhz bu şəkildə oxunuşunu tələb edir. İkincisi isə, bu sözlərin təqdim etdiyimiz variantda oxunuşunu qəzəldə qafiyə yerində işlənən sözlər: *səhər, betər* (əslində *bətər* olmalıdır: farsmənşəli *bədtər* (daha pis) sözünün qısaldılmış formasıdır), *qəmər, düşər, əgər* və s. tələb edir. Belə olduqda şeir səs uyarlığı, poetika baxımından daha oynaq, daha ahəngdar səslənir, xüsusi bir ritm yaradır, qulağı oxşayır və şeirin musiqililiyini, axıcılığını daha da artırmış olur. Aydınlıq

gətirmək üçün onu da qeyd edək ki, beytin ikinci misrasında işlənmiş *arzulər(əm)* sözü *bətər* kəlməsi ilə daxili qafiyə yaradır.

Düzdür, şairin əsərlərinin kütləvi nəşrləri mütəxəssislər üçün deyil, müasir oxucu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, düşünürük ki, tarixi fonetika, tarixi dialektologiya, bütünlüklə ədəbi dil tarixi baxımından Nəsiminin əsərlərinin dilinə, imlasına toxunmaq olmaz. Məhz buna görə də şairin əsərlərinin akademik nəşrinə böyük ehtiyac duyulur.

Bundan əlavə vaxtilə *yüz, yürək, degil, qarşu* və s. şəklində olan sözlərin müasirləşdirilərək *üz, ürək, deyil, qarşı* kimi verilməsini də akademik nəşr üçün məqbul saymaq olmaz. Onu da qeyd edək ki, Nəsimi şeirlərinin müasir nəşrlərində bu məsələdə bir pərakəndəlik, dağınıqlıq müşahidə olunur. Nümunə olaraq şairin "Seçilmiş əsərləri"ndəki iki qəzəldən verilmiş aşağıdakı beytlərə nəzər salaq:

Camalın rövzeyi-rizvan deyilmi?
Dodağın çeşmeyi-heyvan deyilmi...
(Nəsimi, 2004: 101)
Yarın cəfası cümlə vəfadır, cəfa degil,
Yarım cəfa qılur, əhli-vəfa degil
(Nəsimi, 2004: 121).

Göründüyü kimi, birinci beytdə rədif kimi işlənmiş *degilmi* sözü müasirləşdirilmiş, ikinci beytdə isə orijinalda olduğu kimi *degil* şəklində verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, birinci beytdəki *camal* sözü kitabdakı bəzi şeirlərdə yuxarıdakı nümunədəki kimi, digərlərində isə *cəmal* şəklində verilmişdir:

Surəti-həqdir cəmalın, ey nigar,
Uş nəbinin sözləri bürhanımız
(Nəsimi, 2004: 77).

Onu da diqqətə çatdıraq ki, birinci misradakı *həq* sözü Allah anlamında işləndiyi üçün onun böyük hərflə verilməsi, bununla da semantikasının fərqləndirilməsi düzgün olardı. Aşağıda bir beytini verdiyimiz "Ey üzü gül, ləbləri mərcanımız" misrası ilə başlayan bu qəzəldə *yüz* (üz) və *qarşu* (qarşı) sözləri müasir variantı ilə verilmişdir ki, bu məsələyə də Nəsimi əsərlərinin gələcək akademik nəşrlərində diqqət yetirilməlidir:

Üzünə qarşı sücud eylər mələk,
Səcdəyə inkar edər şeytanımız
(Nəsimi, 2004: 77).

Onu da qeyd edək ki, Nəsimi əsərlərinin akademik nəşrinin mötəbər və qədim əlyazmalarda olduğu kimi, ərəb əlifbasının hərfləri əsasında hazırlanması məqsədəuyğun olardı.

Məlum olduğu kimi, klassik ədəbiyyat nümunələrində şəxs və işarə əvəzliklərinin – *cılayın* şəkilçisi ilə işlənməsi geniş yayılmışdır. Məsələn, Nəsiminin aşağıdakı beytində olduğu kimi:

Ey aşiq, anın zülfünə yapış bu cahanda,
Bir ancılayın dilbəri-əyyar ələ girməz.
(Nəsimi, 2004: 76).

Bu qəbildən olan *sənciləyin* əvəzliyi isə Nəsiminin İraq divanında, bəlkə də, texniki qüsur üzündən bu şəkildə getmişdir:

Aləmdə bu gün səncəliyin yar, kimin var?
Gər var desən, yox deməzəm, var, kimin var...
Eşqin qəminə eyləmişəm könlümü məskən,
Göz məncəliyin "məxzəni-əsrar" kimin var?
(Nəsimi, 2018: 63)

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Nəsiminin aşağıdakı məşhur misraları:

Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.
(Nəsimi, 2004: 28).

Şairin İraq divanında bu şəkildədir:

Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu quş dəgildir, bunu Süleyman dəxi bilməz.
(Nəsimi, 2018: 114).

Aydındır ki, məntiqi baxımdan yuxarıdakı beytin birinci variantını düzgün saymaq lazımdır. Nəsimi əsərlərinin əksər əlyazmalarında həmin beyt məhz bu şəkildədir.

Beləliklə, böyük Azərbaycan şairi İmaddədin Nəsimi yaradıcılığı haqqındakı bu kiçik qeydlər açıq-aşkar bir şəkildə sübut edir ki, sənətkarın əsərlərinin yeni akademik nəşrinin, həm də geniş izahlar və şərhlər verilmiş nəşrinin yaxın gələcəkdə hazırlanması nəsimişünaslıq üçün əhəmiyyətli məsələlər sırasındadır.

Ümumiyyətlə, böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Seyid İmadəddin Nəsiminin ədəbi irsinin yaxın gələcəkdə geniş və hərtərəfli araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur. Bu istiqamətdə ilk növbədə şairin farsca divanı və ərəbcə şeirləri nəşr edilməli və dilimizə çevrilməlidir. Bundan əlavə Nəsimi yaradıcılığında qabarıq şəkildə özünü göstərən Nizami Gəncəvi və Mövlana Cəlaləddin Rumi təsiri ətraflı şəkildə işıqlandırılmalıdır. Bu müstəvidə həmçinin Cahanşah Həqiqi və

Nemətullah Kişvəri, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında Nəsimi təsirinin də geniş araşdırılması qarşıda duran vəzifələr sırasındadır.

İmadəddin Nəsimi əsərlərinin dilçilik istiqamətində araşdırılması məsələsinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstututunda şairin anadilli əsərlərinin mükəmməl lüğətinin hazırlanması işinə artıq başlanılmışdır. İmadəddin Nəsiminin anadilli əsərlərinin müasir dilçilik elminin müxtəlif aspektlərindən geniş və hərtərəfli şəkildə araşdırılması da nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ayan, Hüseyin (2014). Nesimi Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (2007). Dörd cilddə. XIII-XVI əsrlər. Bakı: Şərq-Qərb.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (2009). Altı cilddə, III cild, İmadəddin Nəsimi. Bakı: Elm.
4. Hacıyev, Tofiq (2016). Seçilmiş əsərləri. I cild, I hissə. Bakı: "Elm".
5. Qəhrəmanov, Cahangir (1970). Nəsimi "Divanı"nın leksikası. Bakı: "Elm".
6. Mümtaz, Salman (1926). Azərbaycan ədəbiyyatı-Seyyid İmadəddin Nəsimi.
7. Nəsimi, İmadəddin (1962). Seçilmiş şeirlər. Tərtib edən: Mirzağa Quluzadə. Bakı: Azərnəşr.
8. Nəsimi, İmadəddin (1973). Əsərləri. Üç cilddə. Elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə: Cahangir Qəhrəmanov. Bakı: "Elm".
9. Nəsimi, İmadəddin (1973). Məqalələr məcmuəsi. Bakı: "Elm".
10. Nəsimi, İmadəddin (1985). Seçilmiş əsərləri. Ön söz, şərh və lüğət Əlyar Səfərlinindir). Bakı: "Maarif".
11. Nəsimi, İmadəddin (2004). Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: Həmid Araslı. Bakı: Şərq-Qərb.
12. Nəsimi, İmadəddin (2005). Seçilmiş əsərləri. Tərtibçi: Xəlil Yusifli. Bakı: Altun kitab.
13. Nəsimi, İmadəddin (2018). İraq divanı. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Qəzənfər Paşayev.

Мохсун Нагисойлу (Азербайджан)

Имадеддин Насими: яркая личность в азербайджанской классической поэзии и истории литературного языка
Изучение наследия Насими в Азербайджане и предстоящие работы

Резюме

Сеид Имадеддин Насими – поэт-мыслитель, великий мастер слова, привнесший в классическую азербайджанскую поэзию ряд новшеств. Несомненно, Насими известен, в первую очередь, как основоположник философской газели на родном языке. Велики заслуги Насими также в формировании тюркской системы стихосложения аруз. Насими, создавший своими стихами на родном языке целую школу, был

в то же время первым великим мастером слова, писавшим на этом языке произведения как в прозе, так и в стихах. Одна из самых больших заслуг Насими связана с обогащением азербайджанского литературного языка, приданием ему нового дыхания. Именно в лице Насими азербайджанский классический литературный язык, совершенствуясь, достиг своей вершины. В Азербайджане проделана большая работа в области изучения наследия Насими. Указом Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева объявление 2019-го года годом Насими в Азербайджане мобилизует ученых в области гуманитарных наук на выполнение ряда работ в направлении исследования литературного наследия великого поэта. С данной точки зрения довольно важное значение имеют подготовка нового научно-критического текста произведений поэта, академическое издание его литературного наследия, составление совершенного толкового словаря языка Насими.

Ключевые слова: *Насими, родной язык, «год Насими», литературное наследие, научно-критический текст.*

Mohsun Naghisoylu (Azerbaijan)

Imadaddin Nasimi – the Bright Personality of Azerbaijani Classical Poetry and History of Literary Language
The Study of Nasimi Heritage in Azerbaijan and Fortheoming Work

Abstract

Seyid Imadaddin Nasimi is a poet and thinker, as well as, a great master who made a great contribution to the classical Azerbaijani poetry. It is obvious that, first of all, Nasimi is well-known as the founder of philosophical gazal in his mother tongue. His role was great in the formation of Turkic Aruz as well Creating a literary school with his poems in his mother tongue, Nasimi, at the same time, is considered to be the first great master who wrote works both in prose and verses in this language. One of his greatest services is closely connected with the enrichment of the Azerbaijani Literary Language and "his bringing a new breath" to it. Becoming perfect just in the person of Nasimi, the Azerbaijani classical literary language reaches its peak.

Much has been done to study Nasimi heritage in Azerbaijan. According to the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Mr.Ilham Aliyev the year of 2019 was announced "Nasimi Year" in Azerbaijan which inspires all the distinguished scholars to do much in the field of study of this great poet's literary heritage. From this point of view the preporation of a new scientific and critical text of his works, the academic publication of his literary heritage, and the compiling of a perfect explanatory dictionary of Nasimi language are of great importance.

Key words: *Nasimi, mother tongue,* "*Nasimi Year*"*, a literary heritage, a scientific and critical text.*